

Vid Vremec

SLOVENSKA ISTRA LETA 1943.

Ob 50-letnici padca fašističnega režima

V drugi svetovni vojni med nacifašističnimi silami in zavezniško koalicijo proti njim, ima leto 1943 nedvomno prelomni značaj. Zaznamovalo je zaton fašističnih osvajalnih podvigov na naših tleh in v celo vrsto drugih držav. Zavezniki so se izkrcali na Siciliji. Tedaj je nastopilo obdobje, ko so bili fašističnemu režimu šteti dnevi. Vse bolj je občutil hude poraze, ki jih je doživel v Severni Afriki, v Sovjetski zvezi, v Jugoslaviji in tudi pri nas na Primorskem z občutnim porastom NOB. V Italiji je iz dneva v dan bolj raslo nezadovoljstvo ljudskih množic zaradi vojnih porazov, splošnega pomanjkanja, revščine in negotove prihodnosti. V Torinu je delavstvo stavkalo. Monarhija, prestrašena glede svoje usode, je iskala poti za izhod iz težkega položaja. Fašistične vrhove so razjedala globoka nesoglasja. Ta so prišla na dan na zasedanju članov Velikega fašističnega sveta (Gran Consiglio del fascismo) v Rimu. Bilo je 25. julija 1943, ko je fašistični veljak Dino Grandi na tem zasedanju sveta predlagal glasovanje o nezaupnici njihovemu voditelju Benitu Mussoliniju. Po razvneti razpravi za in proti je bil predlog o nezaupnici izglasovan. Mussolinija so nato aretirali. Kralj Vittorio Emanuele III. pa je maršalu Pietru Badoglio zaupal vrhovno poveljstvo vseh rodov vojske. Padec fašističnega režima je bil v javnosti sprejet z velikim navdušenjem. Zvrstile so se spontane manifestacije. Vodilni fašisti in njihovi somišljeniki so se jadrno poskrili. Ljudje so odstranjevali znamenja fašističnega režima. Med tem pa je Badoglio oznanil Italijanom in svetu, da se vojna nadaljuje, ne da bi zapustil svojega nacističnega zaveznika. Tajno pa so vojaški in oblastni krogi s protifašističnimi zavezniki iskali stike in pogovore o sklenitvi premirja.

Padec fašističnega režima je sprožil velika pričakovanja in posledice, ki so imele svoje posebne razsežnosti povsod tam, kjer je ta režim zapustil za seboj številne žrtve, razdejanje in ruševine, tako tudi na primorskih tleh.

Odmev padca fašizma v slovenski Istri

V obalnih mestih Kopru, Izoli in Piranu, kjer so živeli pretežno Italijani, je padec fašističnega režima imel drugačne posledice kot na podeželju, naseljenemu s Slovenci. Vodilni fašisti v Kopru, sedežu podprefektore za Istro, med katerimi so imeli vsa poveljna leta glavno oblast Pietro Almerigogna, sekretar fašistične stranke, njegov

brat Paolo, odv. Nino de Petris, učitelj Francesco Zetto in še nekateri drugi, so skušali vladati še po 25. juliju. Vsekakor je dogodek v Rimu povzročil med njimi strah in zmedo.

Na podeželju je NOB že prodrla med prebivalce. V marsikaterem kraju je prišlo do javnih manifestacij ljudskega navdušenja. Prav tako v Izoli, kjer je imelo delavsko protifašistično delovanje močne korenine. O tem govori nekaj spominskih utrinkov Egidia Chicca: "Zdele so se mi sanje, vendar je bila stvarnost. Po dvajsetih letih nasilja in suženjstva je bil narod na ulicah nič več z upognjeno glavo, ampak s smehljajočim obrazom. Začeli smo dihati svobodnejši zrak. V Izoli, ki je dala v dvajsetih letih nasilja svoje žrtve, požgan je bil delavski dom in stanovanja protifašistov, je zaživelo novo obdobje."¹

Ljudstvo je bilo sito vojne, trpljenja in nasilja. Na javnih mestih so ljudje razbijali fašistične embleme in trgali Mussolinijeve slike. Fašisti so se poskrili. Upali so namreč, da jim bo prišel na pomoč njihov nemški zaveznik. Zgodilo se je 12. septembra, ko je poseben oddelek SS osvobodil Mussolinija na planini Gran Sasso, kjer so ga stražili Badoglijevci. Nemci so na vrat na nos premestili v Italijo sedem svojih v bojih preizkušenih divizij, da bi nastopile proti nezanesljivi italijanski vojski in skušale ponovno postaviti na noge poraženi režim.

Karabinerji, policijski, upravni organi in sodstvo so še naprej opravljali svoje vsakdanje delo. Celo preganjali so protifašiste, ki so javno izrazili svoja čustva. V Bertokih so ljudje uničili fašistična znamenja. Čez dva dni so karabinerji aretirali štiri domačine in jih zasliševali zaradi storjenih dejanj. V koprskih zaporih so že bili zaprti protifašisti iz Pirana, Miljskih hribov, Dekanov, Loparja, Truških itd., obtoženi za podobna dejanja.²

V Truškah so ljudje navdušeno pozdravili novico o fašističnem padcu. Odstranili so vse znake osovražene režima. Karabinerji so čez nekaj dni aretirali okrog dvajset oseb, jih surovo zasliševali in nato odgnali v koprsko zapore. Tudi v Gračišču so vaščani dali duška svojemu razpoloženju. Vodstvo OF je tedaj ocenilo, da je treba še počakati s splošno vstajo do bližnjega trenutka, ko bo Italija tudi vojaško kapitulirala pred zavezniki.

Splošna ljudska vstaja ob kapitulaciji Italije v septembru 1943

8. septembra 1943 je Italija brezpogojno kapitulirala pred zavezniško protinacifašistično koalicijo. Dogodek je imel prelomne zgodovinske razsežnosti. Italijanska vojska je bila v razsulu. Partizani na Slovenskem, Primorskem in v Slovenski Istri so ob splošni ljudski podpori

1 Pokrajinski arhiv Koper, E. Chicco, Spomini na delavno gibanje v Izoli.

2 Pokrajinski arhiv Koper, E. Apollonio, Anton in Ivan Jakornin, izjave.

izredno pomnožili svoje vrste. Osnovali so nove enote. Iz italijanskih internacij, zaporov in ujetništva so se mnogi iz oddaljenih krajev, čez številne težave, prebili domov in se brez vsakega kolebanja priključili snujočim se partizanskim enotam. Mnogi, ki so bili med razoroženimi italijanskimi vojaki v posebnih kazenskih delavskih bataljonih (*Battaglioni speciali lavoratori*) v raznih krajih južne Italije in tudi na Sardiniji, so se priključili prekomorskim enotam. Med njimi je bilo večje število Istranov.

Pokrajinski komite KPS za Primorsko je 9. septembra izdal proglas, v katerem je bilo med drugim rečeno: "Veliki dogodki, ki smo jim priča, zahtevajo od vas največjo aktivnost in iniciativo: organizirajte Narodno zaščito, vojaške operacije je treba usmeriti izključno proti nemški vojski, proti italijanski vojski je treba do nadaljnjega ustaviti vse sovražnosti itd."³ V Slovenski Istri je okrožni komite KPS dal pobudo za splošno ljudsko vstajo. V Čezarjih so osnovali prvi partizanski bataljon, ki ga je ljudstvo imenovalo "Čežeranski". Bil pa je v sestavi nastale 1. istrske slovenske brigade, v katero so vstopili novinci. Splošna ljudska vstaja je zajela istrske vasi kot nezadrižen val. Vse je bilo v znamenju pravega zmagoslovja, pojavile so se slovenske zastave s peterokrako zvezdo. Na to območje je bila iz Slovenije poslana Šerčerjeva brigada. Tudi Hrvatje so poslali v Koper 1. bataljon 2. istrske hrvatske brigade. Ta je izdal proglas, naj ljudje sodelujejo z organizacijami NOB. Kljub vojaškemu in političnemu razsulu je fašističnim kolovodjem uspelo, da so se povezali z Nemci v Trstu iz koprskih zaporov. Na pritisk ljudskih manifestov so oblasti izpustile politične zapornike, italijanske državljane slovenske in italijanske narodnosti. Zadržale pa so jih okoli 200, v glavnem pripadnike NOB jugoslovanske narodnosti. Zaporji so se med NOB izredno polnili, saj so vanj zapirali zajete partizane in aktiviste OF, celo iz Dalmacije, in seveda Ljubljanske pokrajine.

Obstajala je nevarnost, da jih bo nemški okupator odpeljal v uničevalna taborišča. Politično in vojaško vodstvo je sklenilo, da jih bo osvobodilo iz ječe. Tako so borci Čežeranskega bataljona 27. septembra prodrli do Kopra in prisilili upravo in jetniško stražo, da so osvobodili politične zapornike. Spremili so jih na istrsko podeželje, kjer so se pridružili partizanom.⁴

Istrski odposlanci na kočevskem zboru od 1. do 3. oktobra

Boj primorskega ljudstva proti okupatorju in njegovim

pomagačem ter njegovo željo po priključitvi k matični domovini Sloveniji je v poročilu vodstvu OF izčrpno opisal dr. Aleš Bebler-Primož. Ta je zelo dobro poznal razpoloženje ljudi, saj je bil v tistih zgodovinskih dneh kot član CK KPS na Primorskem. Tako je Vrhovni plenum OF slovenskega naroda 16. septembra 1943 sprejel poseben proglas:

1. Vrhovni plenum OF slovenskega naroda, iz naravnih iz zgodovinskih pravic izhajajočo zahtevo slovenskega naroda, proglašajo priključitev Primorja k svobodni in združeni Sloveniji v svobodni demokratični Jugoslaviji.

2. Italijanski narodni manjšini na priključenem ozemlju je zajamčena avtonomija. O izvedbi avtonomije bodo razpravljali pooblaščen zastopniki slovenskega in italijanskega primorskega ljudstva, kakor hitro bodo dovoljevale razmere."⁵

Politične in oblastne organizacije so bile obveščene, da bo prve dni oktobra v Kočevju zbor ljudskih odposlancev. Ta bo obravnaval zelo pomembna vprašanja borečega se ljudstva, potem ko je bil premagan italijanski in je deželo zasedel nemški okupator. Med drugim je bilo naročeno, naj posamezne pokrajine glede na število prebivalcev izberejo svoje odposlance za zbor. Na pobudo okrožnega vodstva KPS in OF so se 27. septembra v hiši Marjana Koterleta v Sv. Antonu (Pridvoru) zbrali predstavniki OF Slovenske Istre. Po izčrpni razpravi o političnem trenutku in pomenu bližnjega zbora v Kočevju so za svoje odposlance zbrali Stanka Uličnika iz Šmarij, Nazarija Bordona iz Čezarjev, Josipa Miklavčiča iz Plavij, Otilija Kavrečiča iz Rižane, Avgusta Starca iz Loparja in Vincenca Babiča iz Vanganela. To so bili znani predvojni protifašisti in med NOB priljubljeni med prebivalstvom, ker so nesebično opravljali vse zaupane naloge.⁶

V Kočevje so potovali v izredno težavnih razmerah, ko je novi okupator z vso silo skušal uničiti partizansko vojsko, sejati teror med prebivalstvom in se na Primorskem pripravljati na obsežno ofenzivo. Kočevski zbor je v dneh od 1. do 3. oktobra sprejel željo Primorske o priključitvi k matični domovini, kar je ljudstvo pozdravilo z velikim navdušenjem.

Uničevalna, požigalska nemška ofenziva 2. in 3. oktobra

Nemško vrhovno poveljstvo je določilo II. SS korpus pod vodstvom generala Hauserja, da skupaj z drugimi izbranimi enotami z nad 30.000 vojaki, oboroženimi

3 Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani, fasc.532/I, Pokrajinski komite KPS za Primorsko, 10.septembra 1943, odposlane okrožnice.

4 Pokrajinski arhiv Koper, N. Bordon, izjava.

5 Slovenski poročevalec, informacijski vestnik Osvobodilne fronte, št. 20, 1.izv, 29.sept. 1943.

6 Pokrajinski arhiv Koper, A. Starec, S. Uličnik, ustna vira, zapisek v arhivu.

s težkim orožjem (topovi, tanki in tudi letala), na osnovi skrbno izdelanega strateškega in operativnega načrta izvede ofenzivo proti partizanskim silam. Na goriški fronti so se partizani ob vsestranski podpori prebivalstva nekaj dni hrabro upirali številčno in v orožju mnogo močnejšemu sovražniku. Po zlomu goriške fronte ob koncu septembra so nemške enote prodrle na primorsko podeželje. Za seboj so zapuščale smrt in razdejanje. Med najbolj prizadetimi kraji je bila gotovo Slovenska Istra.

Esesovci in nemška vojska so prodirali v treh kolonah. Požigali so vse od kraja, pobijali stare ljudi, žene in tudi otroke. Zrak so parale bobneče eksplozije in rafali mitraljezov. Partizani I. slovenske istrske brigade in II. hrvatske kakor tudi borci Šerčerjeve brigade in skupina italijanskih partizanov so se junaško borili proti do zob oboroženemu sovražniku. Skupaj s prebivalci so imeli nad 200 žrtev, zažganih pa je bilo nad 50 naselij in zaselkov. I. slovenska istrska brigada je prenehala obstajati, tudi Šerčerjeva brigada se je umaknila na Slovensko.⁷

Posledice nemške uničevalne ofenzive so bile izredno hude. Toda duh in borbenost OF nista klonila. V tem in naslednjem letu so nastale nove partizanske enote: VOS za Slovensko Istro, Istrski odred, Komanda mesta Koper, Italijanski bataljon Alma Vivoda in Mornariški odred Koper. Okupatorju in njegovim neofašističnim pomagačem so zadali občutne izgube. Izvedene so bile volitve v organe prve ljudske oblasti, nastalo je partizansko slovensko šolstvo. Aktivisti NOB, med katerimi so prednjačili mladinke in člani KPS ter SKO, so požrtvovalno izvrševali najtežje naloge.

Koprskе fašiste, najpomembnejše, so partizani po kapitulaciji Italije odvedli v bližino Pazina. Po prihodu Nemcev v Slovensko Istro so uspeli pobegniti in se vrniti v Koper, kjer so organizirali svoje skupine, ki so vdirale na podeželje, izvajale nasilje in pobile precej aktivistov NOB. Po osvoboditvi so jim leta 1946 sodili na sodišču v Postojni. V odsotnosti (bili so na begu) so jih več obsodili na smrt, druge na dolge zaporne kazni. Slovenska Istra je prispevala za svojo osvoboditev izpod okupatorjevega jarma 1222 padlih borcev in žrtev nacističnih ječ, taborišč in drugega nasilja.⁸ Za vse svobodoljubne narode je 50 letnica padca fašističnega režima mejnik zgodovinske razsežnosti.

Snježana Hozjan

KULTURNE I ZNANSTVENE MANIFESTACIJE U POVODU 140-OBLJETNICE ROĐENJA HRVATSKOGA NARODNOG PREPORODITELJA ISTRE I BANA DR. MATKA LAGINJE

Matko Laginja (18. kolovoza 1852-30. ožuljka 1930) rođen je u istarskome Mjestu Klana (Kastavština, danas zapadni dio općine Rijeke u Republici Hrvatskoj), tada u cislajtanijskom dijelu Habsburške Monarhije, a preminuo je u izbjeglištvu u Zagrebu, u tadašnjoj Kraljevini Jugoslaviji. Osnovnu školu polazio je u Klani i Kastvu, gimnaziju u (tadašnjoj) Rijeci, a pravo je studirao u Zagrebu i Grazu, gdje je i doktorirao. U međuvremenu je polazio i trgovačkoekonomske škole u Grazu i Trstu. Bio je odvjetnik, pravno-povijesni i pravni pisac, književnik, sakupljač i obrađivač narodne baštine, dramatičar, režiser, glumac, recitator, gospodarstvenik, novinar, tiskar, urednik, a najviše političar. Isključivo politici posvetio se 80-ih godina 19. stoljeća, kad je postao vođa drugoga naraštaja istarskih hrvatskih preporodnih djelatnika. Bio je član Istarskog sabora i bečkog parlamenta, član Narodnog vijeća (povjerenik za Istru) Države Slovenaca, Hrvata i Srba (sa sjedištem u Zagrebu) te skupštine i drugih tijela

Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca (sa sjedištem u Beogradu), a 1920. god. bio je i banom Hrvatske i Slavonije. U povodu 140-obijetnice rođenja toga istaknutoga hrvatskoga velikana Istre Kulturno-prosvjetno društvo "Ivan Matetić Ronjgov" iz Ronjgi, Viškovo (Kastavština), koje djeluje kao Katedra Čakavskog sabora, (sjedište u Puli) u suradnji sa Zavodom za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Rijeci, Čakavskim saborom Pula, Povijesnim društvom Rijeka, Društvom za hrvatsku povijesnicu (Savez povijesnih društava Republike Hrvatske), Ogrankom Matice hrvatske Rijeka, mjesnim zajednicama Klana i Kastav, uz domaćina Skupštinu općine Rijeka, priredilo je niz kulturnih i znanstvenih manifestacija u razdoblju od 5. do 8. studenoga 1992 godine, i to u Zagrebu, Kastvu, Klani i Ronjgima. Predsjednik Počasnog odbora bio je predsjednik hrvatske Vlade Hrvoje Šarinić, a njegovi članovi riječkoistarski nadbiskupimetropolit dr. A. Tamarut i mons. J. Pavličić (u miru), predsjednici Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti dr. I. Supek, Matice hrvatske V. Gotovac, Društva hrvatskih književnika N. Fabio, Hrvatske odvjetničke komore M. Kos, Saveza povijesnih društava Republike Hrvatske i Čakavskog sabora dr. P. Strčić, rektor Sveučilišta u Rijeci dr. E. Kuljanić, predsjednici svih istarskih (hrvatskih) i

7 Već autorjev, Slovenska Istra v boju za svobodu, Založba Lipa, Koper, 1976, str. 361364.

8 Slovenska Istra, op. cit., str. 719